Сатанів, маки й Голокост

Маки, маки, червоні маки, гірка пам'ять Землі...

Автор цих рядків періодично проводить екскурсії по Сатанову. В обов'язковій програмі — старий єврейський цвинтар — унікальний не тільки для України, але і для всієї Східної Європи. Найстаріший із відомих надгробків датується 1576 роком, найсвіжіша могила з'явилася у 2020-му.

На території традиційних об'єктів гіди рідко звертають увагу на деталі, які давно стали звичними. Група вже покидала некрополь, коли хтось вигукнув: «Дивіться, як цікаво! На всьому кладовищі нема жодного маку, а тут відразу ціла галявина... До чого б це?».

Туристи навіть не зрозуміли, чому гід раптом завмер і, здається, зблід. У всякому випадку, руки й ноги на мить стали ватними. Криваво-червона пляма розповзалася якраз на місці братської могили, де поховані рештки людей, яких у травні 1942 року нацисти замуровали заживо у підвалах. У підсвідомості відразу виник забутий останнім часом запах сирої землі, вогкості і смерті.

Для автора, який брав активну участь в ексгумації згаданих вище решток, ця тема дуже особиста й дуже болюча. А жах, пережитий під час одиночного спуску в один із горезвісних підвалів, — напевно, найстрашніший у житті.

Підошви від взуття загиблих, знайдені в одному з підвалів

Нагадаємо передісторію. У ніч на 15 травня 1942-го до Сатанова увійшов спецпідрозділ нацистів. Тих євреїв, які залишилися в містечку, зігнали на Ринкову площу. В основному, жінок, старих і дітей — чоловіків розстріляли раніше, або вивезли в гетто.

Ще з часів турецької навали на краю Ринку височіли руїни стародавнього кам'яного будинку з великими підвалами. Приречених загнали під землю й замурували живцем. За спогадами старожилів страшне виття доносилося з-під землі цілий тиждень.

Відразу після звільнення міста підвали відкрили й одразу ж замурували назад — без костюмів протихімічного захисту перебувати там було неможливо. Решткі перепоховали тільки в 1953-му. Судячи з кількості черепів, свою смерть тут знайшли 240 осіб.

У 1950-ті роки руїни знесли, фундамент розрівняли, розширивши територію ринку. Точне місце розташування підвалів забулося...

Кілька років тому на це місце вказала одна з місцевих бабусь. З допомогою екскаватора дійсно знайшли підвал із безліччю людських решток — як виявилося, в 1953-му ексгумували лише найбільші фрагменти скелетів. Розкопки не афішували, прохід у підземелля заклали бетонними блоками, аби запобігти мародерству.

Тільки влітку позаминулого року перший із підвалів повністю очистили від людських решток. Тоді ж автор цих рядків сам спустився в усипане кістками підземелля, аби зафіксувати сліди давнього злочину. Знімки були зроблені, але пережитий тоді жах пробуджується і роки по тому... На самоті, у темному, просякнутому жахом підвалі в оточенні людських решток — відчуття ще ті.

Рештки перепоховали біля входу на кладовище. Друге підземелля виявили й відкрили рік по тому. Знайдені фрагменти тіл поховали там же.

Восени 2020-го великий чотирикутник братської могили огородили бетонним бордюром. Доглядач сатанівської синагоги Олександр Нищенко розповів «Хадашот», що тут буде встановлено пам'ятник. Але спершу має з'явитися меморіал на місці страшної страти — над підвалами вже зведено постамент. Існує й макет меморіалу, який планують відкрити у вересні.

Що стосується маків на могилі, то ...ніякої містики в цьому немає. Маки дуже полюбляють свіжорозпушену землю без рослин-конкурентів. На цій суто біологічній особливості квітки базується повір'я, що маки ростуть там, де пролилася кров. Багато хто пам'ятає пісню написану на слова поета-фронтовика Григорія Поженяна:

Маки, маки, червоні маки,

Гірка пам’ять Землі,

Невже вам сняться атаки,

Невже вам сняться атаки

Тих, хто з цих пагорбів не прийшли?

Але це вже дещо пізніше радянське запозичення. У світову культуру червоний мак, як символ жертв війни, увійшов завдяки віршу «В полях Фландрії» (In Flanders Fields), написаному підполковником канадської армії і військово-польовим хірургом Джоном Маккреєм у травні 1915 року.

Канадський військовий хірург Джон Маккрей

Ілюстрація до видання In Flanders Fields, 1921

Тоді, в 1915-му, багато хто був шокований аномальним цвітінням червоних маків у місцях найбільш кривавих та запеклих боїв і пов'язував цю криваву квітку з пролитою кров'ю. Насправді багато разів переорана снарядами й солдатськими лопатами земля виявилась чудовим середовищем для цих красивих квітів. Причина проста. У насінні польового маку дуже мало поживних речовин, тому, впавши в траву, вони практично всі гинуть. А ось очищений від рослин, та розпушений ґрунт дає мало не стовідсоткову схожість. Так було на полях битв і Першої, і Другої світової. Так сталося й у Сатанові, де свіжоскопана, та ще і прополота у квітні-травні могила стала ідеальним місцем для зростання маків.

Проте, збіг низки природних обставин нагадав нам про страшну трагедію, якій у наступному році виповниться вісімдесят років.

Дмитро Полюхович, спеціально для «Хадашот»